

URSZULA KICIŃSKA¹

Instytut Historii i Archiwistyki

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

ORCID 0000-0002-7967-5312

CODZIENNE SPRAWY W KRĘGU DWORU MARIANNY Z KĄTSKICH POTOCKIEJ (ZM. 1768). ZARYS PROBLEMU NA PODSTAWIE KORESPONDENCJI KIEROWANEJ DO STAROŚCINY LWOWSKIEJ W LATACH 1765-1766

Day-to-day affairs at the court of Marianna Kańska Potocka (d. 1768). Outline of the problem on the basis of correspondence addressed to the starostess of Lviv in the years 1765-1766

Abstract

Marianna Potocka née Kańska (1722-1768), starostess of Lviv, is an extraordinary figure. She is considered a precursor of the Polish Enlightenment, a bibliophile, and an art patroness. She inherited a huge fortune of the Kański, Denhoff, and Szczuka families, which became the foundation of the Potocki family's later economic power. Together with her husband, Eustachy Potocki (1720-1768), she was engaged in large-scale business and patronage activities. Still, little is known about daily life at the Potocki's manor. Therefore, the article focuses on presenting her activities, especially in the areas of managing her extensive estates, raising and educating her children, and charitable activities. These factors created her everyday life.

Keywords: manor house, daily, noble culture, Polish-Lithuanian Commonwealth, 18th century

Abstrakt

Marianna z Kańskich Potocka (1722-1768), starościna lwowska, to postać nietuzinkowa. Uznawana jest za prekursorkę polskiego oświecenia, bibliofilkę oraz mecenaszkę sztuki. Dziedziczka ogromnej fortuny po Kańskich, Denhoffach i Szczukach, która stała się podstawą

¹ **Urszula Kicińska** (ur. 1983 r.) – doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie dyscypliny – historia, prof. UP. Adiunkt w Katedrze Historii Nowożytnej Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Prowadzi badania z zakresu mentalności, życia codziennego i kultury materialnej dawnej Polski. Interesuje się rodziną staropolską, aktywnością społeczną i gospodarczą kobiet, parenetyką oraz zagadnieniami eschatologicznymi. Przygotowała do druku ponad sześćdziesiąt publikacji naukowych i popularnonaukowych, w tym dwie książki autorskie – *Wzorzec szlachcianki w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku* (Warszawa 2013) oraz „*W tym osieroconym stanie...*”. *Pozycja wdowy w społeczeństwie szlacheckim w Rzeczypospolitej (od schyłku XVII wieku do połowy XVIII wieku)* (Kraków 2020). E-mail: urszula.kicinska@up.krakow.pl.

późniejszej potęgi ekonomicznej rodu Potockich. Była żoną Eustachego Potockiego (1720-1768), wraz z którym prowadziła rozległą działalność gospodarczą i patronacką. Wciąż jednak niewiele wiadomo na temat życia codziennego na dworze Potockiej. Stąd w artykule uwaga skupiona została na zaprezentowaniu jej aktywności, głównie w sferze zarządu nad rozległymi dobrami, wychowania i wykształcenia dzieci, czy też działalności fundatorskiej. Czynniki te kreowały jej codzienność.

Słowa kluczowe: dwór szlachecki, codzienność, kultura szlachecka, Rzeczpospolita, XVIII wiek

Wstęp

Przy postępującej decentralizacji kraju, jaka miała miejsce na przełomie XVII i XVIII wieku, dwór magnacki stawał się ważnym ośrodkiem życia społecznego danego terytorium. Pełnił on bowiem funkcję centrum administracyjnego majątków szlacheckich i magnackich, głównego ośrodka życia towarzyskiego i edukacyjnego oraz miejsca, gdzie rozwijała się kariera szlacheckich synów i kształtowała się osobowość córek. Dwór miał też charakter kulturotwórczy. Ponadto służył do manifestowania potęgi danej rodziny magnackiej, a także skupiał wokół siebie szerokie grono klienteli szlacheckiej².

Ówczesne dwory dzielono na męskie i żeńskie, trudno jednak wyraźnie wytyczyć granicę pomiędzy tymi dwoma formacjami, gdyż niejednokrotnie funkcjonowały one spójnie,

² Artykuł przygotowany w ramach projektu sfinansowanego ze środków z Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr UMO – 2021/41/B/HS3/00253, zatytułowanego *Kobiety dwór szlachecki w Rzeczypospolitej w czasach saskich. Struktura, ludzie, kultura, funkcje*. B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Warszawa 2020, s. 420; T. Koskiewiczowa, *Wstęp*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Koskiewiczowa, A. Roćko, Warszawa 2005, s. 5-8; I. Kulesza-Woroniecka, *Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku*, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008, s. 329. O różnicach pomiędzy dworem królewskim a prowincjonalnymi dworami szlacheckimi zob. S. Roszak, *Dwór warszawski a dwory prowincji: między konfrontacją a potrzebą adaptacji*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku...*, s. 9-18. Zob. też K. Targosz, *Uczony dwór Ludwiki Marii Gonzagi (1646-1667). Z dziejów polsko-francuskich stosunków naukowych*, Wrocław 1975; taż, *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa 1997; E. Kowecka, *W salonie i w kuchni. Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX wieku*, Warszawa 1984; W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676-1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001; K. Stasiewicz, *Aktywność kulturowa dworu księżnej Barbary z Duninów Sanguszkowej*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku...*, s. 159-171; J. Sawicka-Jurek, „Pod wdzięcznym onej rozkazem” – o kulturotwórczej roli dworu Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku...*, s. 263-273; A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718-1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008; A. Markuszewska, *Festa i muzyka na dworze Marii Kazimiery Sobieskiej w Rzymie (1699-1714)*, Warszawa 2012; I. Kulesza-Woroniecka, *Dwór Izabeli z Poniatowskich Branickiej 1771-1808*, w: *Izabela z Poniatowskich Branicka. Życie i działalność publiczna*, red. C. Kukło, Białystok 2014, s. 87-116; A. Słaby, *Rządząca oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014; T. Lengyelová, *Život na šľachtickom dvore. Odev, strava, domácnosť, hygiena a voľný čas*, Bratislava 2016; D. Duchoňová, *Palatín Mikuláš Esterházy. Dvorská spoločnosť a aristokratická každodennosť*, Bratislava 2017; K. Kuras, *Dwór królowej Marii Leszczyńskiej. Ludzie, pieniądze, wpływy*, Kraków 2018; *Court, nobles and festivals. Studies on the Early Modern visual culture*, red. O.J. Rojewski, M. Soboczyńska-Szczepańska, Katowice 2019; *Dwór kobiety w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków 2021; A. Barczyk, *Rezydencje rodu Mniszchów w czasach saskich. Historia i założenia ideowe architektury*, Łódź 2021; F. Persson, *Women at the Early Modern Swedish Court. Power, Risk, and Opportunity*, Amsterdam 2021.

uzupełniając się nawzajem. W strukturze danego dworu najistotniejszą rolę odgrywała postać patrona lub patronki, którzy pełnili funkcję organizatorów i kreatorów życia dworskiego. Ci też skupiali wokół siebie odpowiednich ludzi, którzy tej formacji nadawali należyty kształt. W przypadku dworów kobiecych nie można naturalnie pominąć roli współmałżonka, który „mógł wywierać i z pewnością wywierał znaczny wpływ na otoczenie żony, dobór przez nią ludzi i relacje z nimi”³.

Dwór zgodnie z opisanym wyżej schematem tworzyli Eustachy i Marianna Potoccy, którzy uzupełniali się na wielu polach aktywności publicznej i gospodarczej, a ciężar utrzymania oraz administrowania swych rozległych dóbr małżonkowie wzięli wzajemnie na siebie. Oboje też starali się je doglądać i regularnie administrować, pokonując w tym celu niejednokrotnie bardzo duże odległości. Jak dotąd niewiele wiadomo na temat codziennego funkcjonowania dworu Potockiej i tego, jak ona sama odnajdowała się w roli patronki i administratora swych posiadłości. Wiadomo natomiast, że generałowa z powodzeniem prowadziła działalność gospodarczą mającą na celu pomnożenie rodzinnego majątku, a wykształceni przez nią synowie, czyli Kajetan (1749-1802)⁴; Ignacy Franciszek (1750-1809)⁵; Jerzy Michał (zm. 1753 – ok. 1801)⁶; Stanisław Kostka (zm. 1755-1821)⁷; Jan Nepomucen (1761-1815)⁸ – uznani zostali za czołowe postacie epoki oświecenia. O pozycji Potockich świadczyła także ich wspaniała siedziba w Radzynie Podlaskim, która stała się ośrodkiem życia towarzyskiego ówczesnej elity⁹. Na swoim dworze przyjmowali oni szerokie grono polskich i zagranicznych gości. Tak bogate życie dworskie obsługiwać musiał cały sztab ludzi, głównie dworzan, służby, urzędników, artystów oraz rzemieślników. Samo zaś przyjmowanie gości mobilizowało do utrzymywania tych siedzib w dobrej kondycji, a czasem też do przeprowadzania niezbędnych remontów¹⁰.

Znakomitym źródłem do analizy codziennego funkcjonowania szlacheckich dworów w dawnej Polsce jest korespondencja. Dzieje się tak dlatego, że „list w kulturze staropolskiej pełnił rolę jednego z ważniejszych środków przekazu informacji, był zarówno ważnym składnikiem obyczaju i życia codziennego, jak również najczęstszą formą kontaktów służbowych,

³ B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci...*, s. 422; też, *Dwór Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej, jako przykład organizacji szlacheckiego dworu kobiecego XVIII w.*, w: *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej...*, s. 125-126; I. Kulesza-Woroniecka, *Pozycja służby...*, s. 329-340; też, *Współpracownicy Izabeli Branickiej w latach 1771-1808*, „Studia Podlaskie”, 20/2012, s. 155-174; A. Penkała-Jastrzębska, *Służba na kobiecym dworze magnackim. Przyczynek do analizy zagadnienia w świetle rejestrów dworskich Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej*, w: *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej...*, s. 155-176. Zob. też B. Hill, *Servants. English domestics in the eighteenth century*, Oxford 1996.

⁴ Zob. B. Grosfeld, *Potocki Eustachy (1719-1768)*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 27, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 806.

⁵ Zob. J. Kowalik-Bylicka, *Ignacy Potocki 1750-1809*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 1/2018, nr 16, s. 278-283; Z. Zielińska, *Potocki Roman Ignacy Franciszek (1750-1809)*, w: PSB, t. 28, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984-1985, s. 1-17.

⁶ Zob. Z. Anusik, *Potocki Jerzy Michał (1753-1801)*, w: PSB, t. 28, s. 44-47.

⁷ Zob. B. Grochulska, *Potocki Stanisław Kostka (1755-1821)*, w: PSB, t. 28, s. 158-170.

⁸ Zob. Z. Zielińska, *Potocki Jan Nepomucen Eryk (1760-1815)*, w: PSB, t. 28, s. 42-43.

⁹ Zob. K. Gombin, *Pałac Eustachego Potockiego w Radzynie Podlaskim jako wyznacznik społecznej pozycji magnata*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 6/2008, s. 55-66.

¹⁰ Z. Janeczek, *Korespondencja Marianny z Kątskich Potockiej z komendantem twierdz ukraińskich generałem Joachimem Potockim, z lat 1756-1769*, w: *Ród Potockich w odległości historii (XVII-XX w.). Wydanie II poprawione i uzupełnione*, red. Z. Janeczek, Katowice 2010, s. 408-409; J. Ryba, *Dwory przyjmują gości (O kulturowej funkcji królewskich odwiedzin)*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku...*, s. 59.

rodziny, towarzyskich, handlowych czy wreszcie politycznych powszechnie stosowaną przez reprezentantów różnych grup społecznych¹¹. List, poprzez swój intymny i prywatny charakter, dawał także możliwość wejścia we wzajemne relacje społeczne nadawcy i odbiorcy, a także zaobserwowania mechanizmów, które wykorzystywane były do kreowania ówczesnych więzi społecznych¹².

Pomimo, że styl życia Potockich, a przede wszystkim ich częste rozstania, wskazuje na to, że musieli słać do siebie niezliczoną liczbę listów, to jednak do dnia dzisiejszego zachowała się ich niewielka część. Powodem ich zaginięcia była niestabilna sytuacja polityczna, która miała miejsce w drugiej połowie XVIII wieku, a więc – konfederacja, powstania narodowe, a także bankructwa potomków Potockich, co przyczyniło się do zmiany siedziby rodowej i rozproszenia archiwum rodzinnego¹³.

Podstawą do przygotowania niniejszych, jedynie wstępnych rozważań, traktujących o sprawach związanych z funkcjonowaniem dworu Potockiej, stały się listy kierowane do Marianny przez jej ekonomów, plenipotentów, zaprzyjaźnionych duchownych oraz synów w okresie jednego roku (1765-1766). Ich treść dotyczyła nie tylko kwestii zagospodarowania poszczególnych folwarków Potockich, działalności gospodarczej, rozrywek, życia towarzyskiego, nieszczęśliwych wypadków czy też chorób trawiących najbliższych członków rodziny i poddanych. Znajdują się w nich bowiem także istotne informacje na temat ówczesnych wydarzeń społecznych, historycznych i kulturalnych. Odnaleźć w nich można ponadto sporo plotek, ciekawostki literackie oraz doniesienia o nowościach wydawniczych. Stąd też uznać należy, że analizowana korespondencja, prócz swej podstawowej roli informacyjnej, pełniła też funkcję gazetki pisanych, które dostarczały Mariannie wiadomości o najnowszych wydarzeniach w kraju i zagranicą. Zbiór ten, liczący blisko 600 listów, przechowywany jest w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w zbiorze Archiwum Publicznym Potockich¹⁴.

Przystępując do analizy organizacji i codziennego funkcjonowania dworu Marianny z Kątskich Potockiej (1722-1768), stwierdzić należy, że była to bez wątpienia postać nietuzinkowa. Uznawano ją bowiem za prekursorkę polskiego oświecenia, bibliofilkę oraz mecenaskę sztuki.

Marianna była wnuczką Stanisława Antoniego Szczuki (zm. 1710), podkanclerzego litewskiego, i córką jego jedynej córki Wiktorii (zm. 1735), która wyszła za Jana Stanisława (zm. 1727), syna Marcina Kątskiego (zm. 1710), generała artylerii koronnej. Trudno ustalić miejsce i rok jej narodzin, jednakże, biorąc pod uwagę lata pożycia jej rodziców (1719-1727), można przyjąć, że urodziła się na początku tego okresu (około 1722 r.)¹⁵. Dotychczas Marianna uchodziła za jedynaczkę, jednakże najnowsze ustalenia Bożeny Popiołek wskazują na to, że jej matka na przełomie pierwszej i drugiej dekady XVIII wieku była w ciąży. Dziecko

¹¹ K. Stojek-Sawicka, *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, Toruń 2011, s. 16-17.

¹² B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci...*, s. 27.

¹³ Zob. M. Ujma, *Archiwa prywatne rodzin szlacheckich z pogranicza Podlasia, Litwy i Lubelszczyzny w XVII-XIX w. (w świetle zbioru Zygmunta Glogera w Archiwum Państwowym na Wawelu)*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej”, 16/2016, s. 9-20.

¹⁴ Zob. Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Publicznym Potockich (dalej: APP), sygn. 318, t.1 i 2.

¹⁵ Por. J. Rudnicka, *Maria z Kątskich Potocka, jako tłumaczka Moliera*, w: *Między Barokiem a Oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 285.

przyszło na świat w połowie marca 1721 r. Był to chłopiec, gdyż narodził „zaczęto kawaler” gratulował Wiktorii jej sługa – niejaki Zieliński. Prawdopodobnie dziecko to zmarło w dzieciństwie¹⁶.

Pomimo iż niewiele wiadomo o edukacji Marianny, to z pewnością uznać należy, że uchodziła ona za osobę znakomicie wykształconą, utrzymującą kontakty z najważniejszymi intelektualistami polskiego oświecenia, znawczynią teatru i tłumaczkę Moliera. Przekłady te, dawniej lekceważone i uznawane za niewystarczająco doskonałe, obecnie są dość wysoko oceniane¹⁷.

Marianna wyszła za mąż za Eustachego Potockiego (ok. 1720-1768)¹⁸, wnosząc w małżeństwo zawarte 26 grudnia 1741 r. ogromną fortunę, głównie po Szczukach. Wówczas to w ich posiadanie dostał się Kurów koło Lublina oraz Radzyń Podlaski, który z czasem stał się główną siedzibą rodu. Tam też w latach 1749-1759 wzniesiony został wspaniały pałac zaprojektowany przez Jakuba Fontanę (zm. 1773). Miejsce to przyciągało uwagę swą wystawnością, pięknie ozdobionymi wnętrzami, a także okazałym ogrodem. Posiadłości Potockich znajdowały się w różnych częściach kraju. Ciągnęły się, jak zaznacza Jadwiga Rudnicka, od Buczacza w Tarnopolskim i Biłgoraja niedaleko Zamościa aż po Szczuczyn w Łomżyńskim i Grodno na Białej Rusi. Ważnym punktem administracyjnym była Warszawa, gdzie posiadaną jurysdykcję Eustachy nazwał na cześć swej żony – Mariensztatem¹⁹.

Na uwagę zasługuje także niezwykłość związku Potockich, którzy niemalże do końca życia pozostali dla siebie partnerami, wspierając się i uzupełniając w różnych sferach prowadzonej przez siebie aktywności publicznej. Wyjątkowość tej pary polegała na tym, że małżonkowie byli równoletkami, co zapewne ułatwiało i pogłębiało ich wzajemną relację. Potoccy, darząc się obopólnym uczuciem i szacunkiem, doczekali się sporej gromadki dzieci – córki Cecylii Urszuli (zm. 1747-1771)²⁰ oraz wymienionych już synów – Kajetana,

¹⁶ Por. B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci...*, s. 474-475; Z. Anusik, *Podział latyfundiów Eustachego i Marianny z Kąskich Potockich w 1771 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 18/2018, nr 1, s. 8.

¹⁷ Por. K. Gobin, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, Lublin 2009, s. 22; J. Kowalik, *Maria z Kąskich Potocka (ok. 1720-1768): przyczynek do życia kulturalnego w Radzynie w II połowie XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 2001, nr 1, s. 43-46. Marianna z Kąskich Potocka, jako pierwsza w historii literatury polskiej, wcześniej niż Franciszka Urszula z Wiśniowieckich Radziwiłłowa, podjęła się tłumaczenia na język polski komedii Moliera – *Les fourberies de Scapin* jako *Frantostwa Panfila* oraz *Les precieuses ridicules* jako *O drażniących się i wykwinnych białogłowach*. Ponadto była ona bibliofilką, a pomiędzy znajdującymi się w jej bibliotece tytułami dominowały dzieła w języku francuskim (głównie sztuki teatralne), listy, pamiętniki oraz rozważania religijno-moralne i historyczne, por. Z. Janeczek, *Korespondencja Marianny z Kąskich Potockiej z komendantem...*, s. 405-406.

¹⁸ Eustachy Potocki (1719-1768) – był synem Jerzego (zm. 1747), starosty grabowieckiego i tłumackiego i jego drugiej z kolei żony Konstancji z Podbereskich (zm. 1730), marszałkówny upickiej, wdowy po staroście bolimowskim Marcynie Leopoldzie Zamoyskim (zm. 1718). Jego dziadkiem był zaś Feliks Kazimierz Potocki, (zm. 1702), hetman wielki koronny. Urodził się w Syrnikach we wrześniu 1719. Eustachy zrobił szybką i błyskotliwą karierę. W 1738 r. ojciec przekazał mu starostwo tłumackie, w 1744 r. został pułkownikiem dragonów. Był posłem na sejm z województw kolejno: podolskiego, lubelskiego, halickiego i inflanckiego. W 1758 r. został generałem artylerii litewskiej, co z perspektywy czasu okazało się szczytem jego kariery. W 1762 r. został zaś starostą lwowskim, zob. B. Grosfeld, dz. cyt., s. 804-807.

¹⁹ Por. J. Rudnicka, dz. cyt., s. 286-287; K. Gombin, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, s. 150-152. Potoccy byli właścicielami łącznie 11 miast, ponad 100 wsi oraz 25 folwarków, a po ich śmierci w 1768 r. dobra te, które przynosiły 460 tys. złp rocznego dochodu, zostały podzielone pomiędzy ich pięciu synów. Akt podziałowy został spisany w Warszawie w 1771 r., por. Z. Anusik, *Podział latyfundiów...*, s. 5 i passim.

²⁰ Wydana za Hieronima Janusza Sanguszkę (zm. 1812), starostę czerkaskiego.

Ignacego Franciszka, Jerzego Michała, Stanisława Kostki i Jana Nepomucena. Dwaj kolejni synowie – Seweryn Franciszek i Ubald Karol, zmarli w dzieciństwie²¹.

Mąż Marianny był człowiekiem niezwykle zaangażowanym w sprawy publiczne. Jednakże rozliczne obowiązki znacznie nadwątlily jego zdrowie, co przyczyniło się do jego długotrwałej choroby, o której jest mowa w analizowanej korespondencji²². Małżeństwo Potockich zakończyło się w 1768 r. Pierwsza odeszła Marianna, która zmarła na skutek wylewu krwi do mózgu 20 lutego. Pograżany w rozpacz Eustachy podzielił jej los trzy dni później, a bezpośrednią przyczyną jego śmierci był prawdopodobnie nieudany zabieg zaciągnięcia wody z organizmu. Główne uroczystości pogrzebowe miały miejsce 7 marca 1768 r. i odbyły się w kościele Jezuitów Koronnych w Warszawie. Tam też pochowany został Eustachy. Doczesne szczątki Marianny złożone zostały w stołecznym kościele Pijarów²³.

Podobnie jak inne patronki również Potocka odpowiedzialna była za różnorodne decyzje administracyjne i ekonomiczne dotyczące zarówno funkcjonowania jej dworu, jak i przeszłości i losu zatrudnionych na nim ludzi. Do niej należała więc organizacja życia dworskiego oraz rytmu dnia, na który składała się nie tylko ciężka praca, ale także wszelkie rozrywki i uroczystości rodzinne. Ponadto Marianna utrzymywała stały kontakt ze znajdującą się na jej usługach służbą, oficjalistami i ekonomami poszczególnych majątności oraz pozostałymi mieszkańcami dworu, którzy zabiegali o kontakt ze swą dobrodziejką²⁴.

Tak więc codzienność schodziła Potockiej zapewne z jednej strony na żegnaniu starych, schorowanych poddanych, którzy niejednokrotnie w zamian za lojalną służbę mogli dożywno przebywać u boku swej pani, z drugiej zaś na rekrutowaniu nowych²⁵. W 1766 r. na służbie u Potockiej znajdował się niejaki Świtalski, który był z nią związany aż do swej śmierci. Wspomniany poddany tuż przed swym odejściem zabiegał o pracę dla swego syna. Sytuację tę relacjonował Mariannie Krystian Gotfryd Deybel²⁶, czyniąc to na polecenie brata umierającego Świtalskiego. W liście pojawiła się prośba, by ta „raczyła Świtalskiego godnym czynić dalszej protekcji Pańskiej i nigdy go od siebie nie oddaliła”²⁷.

²¹ Por. Z. Janeczek, *Korespondencja Marianny z Kątskich Potockiej z komendantem...*, s. 412.

²² Por. J. Rudnicka, dz. cyt., s. 286.

²³ Por. K. Gombin, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, s. 35-36; J. Rudnicka, dz. cyt., s. 286-287.

²⁴ B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci...*, s. 423; A. Pośpiech, W. Tygielski, *Spoleczna rola dworu magnackiego w XVII-XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 69/1978, z. 2, s. 229.

²⁵ Szerzej na ten temat I. Kulesza-Woronecka, *Pozycja służby...*, s. 329-330.

²⁶ Krystian Gotfryd Deybel (1725-1798), był generałem-majorem. Pochodził z Warszawy, z ewangelickiej rodziny wojskowej, która za czasów Augusta II przybyła z Saksonii do Polski. Robił błyskotliwą karierę w wojsku. Z czasem został adiutantem gen. Eustachego Potockiego i przebywał kilka lat w Wilnie, gdzie pracował nad reorganizacją artylerii litewskiej i nad budową cekauzu. W 1766 r. jako jeden z najlepszych pirotechników został wysłany do Malborka, a w 1767 r. został przesunięty do Kamieńca, gdzie przetrwał konfederację barską. W 1775 r. awansował na podpułkownika, w 1786 r. został pułkownikiem. Brał udział w insurekcji kościuszkowskiej, walcząc po stronie powstańców. W 1794 r. został przez Kościuszkę mianowany generałem-majorem. Miał dwie żony – Zofię Elżbietę z Rexów (zm. 1794) oraz Annę Marię z Desmettów, z którą doczekał się dwóch synów – Henryka Aleksandra oraz Karola Onufrego, zob. R. Morcinek, *Deybel de Hammerau Krystian Gotfryd (1725-1798)*, w: PSB, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 135-136, zob. też R. Kaleta, *Wzmianki o życiu teatralnym Warszawy w korespondencji Marianny z Kątskich Potockiej (1765-1766)*, „Pamiętnik Teatralny”, 15/1966, z. 1-4, passim; K. Gombin, *Krystian Gotfryd Deybel – architekt i adiutant Eustachego Potockiego*, w: *Studia nas sztuką renesansu i baroku*, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, t. 5, Lublin 2004, s. 385-391.

²⁷ Krystian Gotfryd Deybel do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., b.m., b.d. [po III] [1766], k. 55.

Specyfika kobiecych dworów, do którego bez wątplenia należał również ten zawiadywany przez Potocką, polegała na tym, że znaczną część jego służby stanowiły kobiety. W gronie otaczających dobrodziejkę pań znajdowała się zarówno ochmistrzyni, jak i panny dworskie, rezydentki oraz niższa służba żeńska w postaci garderobianych, mamek, piastunek, kucharek, zielarek czy też biedniejszych dziewcząt wykonujących najprostsze codzienne prace²⁸. Zaciąg na służbę pańską nie był prosty i wymagał wielu starań, a nawet protekcji. Rekrutacją na tego typu stanowiska niejednokrotnie zajmowali się zaleźni od Potockiej oficjaliści, czasem też, szczególnie w przypadku żeńskiej służby, zaangażowane były do tego ich żony. O sytuacji takiej donosił Mariannie Hipolit Kosieradzki, który pisał do niej w lutym 1766 r., że „według rozkazu Pańskiego” jego żona wzięła na służbę Pannę Ochocką, którą zanim przyjęła „examinowała w robotach jakie umie, [i] dawała Jej [...] na próbę koronki naprawiać, [i] dziergać”, a próbki tej pracy zostały odesłane do Marianny. W opisie sylwetki owej młodej panny znalazła się także informacja, że ma szesnaście lat i korpulentną figurę. Podczas rekrutacji na służbę zwrócono też uwagę na jej niewielki dobytek, ponieważ wspomniany zarządca nadmienił Mariannie, że dziewczyna posiada jedynie dwa kabaciki kamlotowe, jeden „podszarzany, drugi niebieski lepszy w przeszłym roku sprawiony”. Co do bielizny, jak zaznaczył w liście, „wiele ma, to sama nie wie, bo [tym – U.K.] Panna Mistrzynie zawiaduje”²⁹.

Potocka wiodła zarówno intensywne życie miejskie, przebywając od czasu do czasu w stolicy, jak i na pozór spokojniejsze, ale równie istotne życie wiejskie w okolicach Radzyna, Syrników, Kurowa i Lubartowa. Do jej obowiązków jako właścicielki rozlicznych folwarków należało osobiste administrowanie dóbr, które niejednokrotnie położone były w znacznej odległości od siebie. Pomimo tego Marianna, zgodnie z tym, co zapisano w listach, musiała być dobrze zorientowana w charakterze prac, które wykonywane były w poszczególnych folwarkach³⁰, gdzie trudniono się rolnictwem, a także w należących do niej miastach, w których rozwijał się przemysł. Generałowa była także rozeznana w różnorodnych towarach, które były do jej dóbr sprowadzane³¹.

Zdobywaniem produktów dla Potockiej trudnił się Kosieradzki. Wśród nich były między innymi skóry, które miały być przeznaczone na kozuchy; świeże figi, orzechy i winogrona oraz elegancka zastawa stołowa³². Do niego też należał obowiązek zakupu win do majątków Potockich. W październiku 1766 r. informował on swą dobrodziejkę, że sprowadził z Budzanowa piętnaście beczek wina, które ulokował w „piwnicy klimontowskiej [...] w jednym osobnym rzędzie po prawej stronie z końca [do niej – U.K.] wchodząc”. Nadmienił także, że miał przy sobie do pomocy bednarzów, którzy odpowiednio poobijali beczki, które ten następnie „popieczętował [...] ponieważ dawne pieczętowania [były już – U.K.] powycierane [i] żadnego znaku pieczęci nie miały. Beczki wszystkie ciężkie wiedzieć jednak nie można jak wiele doliwki potrzebować będą”³³.

²⁸ B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci...*, s. 450-451.

²⁹ Hip[olit] Kosieradzki do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1, Lwów, 16 II 1766, k. 415-416.

³⁰ Na ten temat autorka niniejszego opracowania przygotowuje osobny artykuł.

³¹ Z. Janeczek, *Korespondencja Marianny z Kątskich Potockiej z komendantem...*, s. 432-433.

³² Kosieradzki do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 2., Kurów, 23 X 1765, k. 339; ten do tejrzej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Lwów, 5 III 1766, k. 19.

³³ Kosieradzki do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 2., Kurów, 12 X 1766, k. 521.

Sprowadzaniem artykułów dla Marianny zajmował się także Tarnawski, który otrzymał od niej polecenie, by znaleźć odpowiednią osobę, która podejmie się zrobienia i ozdobienia dla niej pończoch. W lipcu 1766 r. informował Mariannę, że z wielkim trudem, ale udało mu się pozyskać jedną z Żydówek, która zobowiązała się wykonać to zlecenie³⁴. W analizowanym czasie, pozyskiwaniem ekskluzywnych towarów, za jakie bez wątplenia uważano futra, zajmował się natomiast Jakub Regulski (zm. 1783), który w połowie października 1766 r. informował Mariannę, że w Lubartowie zakupił dla niej futra z białych skór, które wysłał jej do przymierzenia, po czym prosił, by zostawiła sobie to futro, które się jej „podoba, [a] resztę [zleciła – U.K.] odesłać”, gdyż, jak podkreślił, „to mam wymówione, przyjmą wszystko nazad, jeżeli się Pani Dobrodzice nie podobają”³⁵.

Podobnie jak w przypadku innych dworów tak i ten prowadzony przez Potocką w swym codziennym funkcjonowaniu skupiał się także na roli wychowawczo-oświatowej. Wiązało się to zarówno z utrzymywaniem kontaktów, jak i zatrudnieniem ludzi związanych z różnymi formami edukacji³⁶. Potoccy, jak już wspomniano, doczekali się kilkorga dzieci, w tym synów, których edukacja odbywała się w Collegium Nobilium, gdzie wykładano nauki ścisłe, języki nowożytny, prawo, poetykę, retorykę oraz historię, w tym nowożytną i najnowszą.

W bliskiej przyjaźni z Radzynieciem pozostawał Dionizy Kuczkowski (1728-1776), pijar, nauczyciel wymowy w warszawskim kolegium³⁷, który regularnie informował swą dobrodziejkę o postępach w nauce jej potomków. W analizowanym czasie pod jego opieką znajdowali się Kajetan, Jerzy Michał i Stanisław Kostka. Pierwszy z nich miał wówczas około szesnastu lat, drugi blisko dwanaście, trzeci zaś był dziesięcioletnim chłopcem. Pod koniec października 1765 r. duchowny donosił Potockiej, że Kajetan „z wielką ochotą aplikuje, tudzież bardzo znaczny i chwalebny w tychże naukach czyni progres”. Ponadto wspomniany mentor zabiegał u Marianny, by ta wyraziła zgodę, by Kajetan „mógł brać jaką lekcję, to jest fektowania, albo rysowania lub też grania na jakim instrumencie, która lekcja nic by naukom inszym nie przeszkodziła, gdyż mogłaby być podczas rekreacji”³⁸.

Przyjąć należy, że Kuczkowski pozostawał w stałym kontakcie z dworem Potockich, gdyż miesiąc później pisał swej dobrodziejce, że Kajetan rozpoczął lekcje rysunku, które prowadzi z nim Deybel, z czego młodzieniec jest bardzo szczęśliwy i „całując nogi [...] Pani Dobrodziejki, dziękuje za tę łaskę”. Sam zaś pijar dostrzegł talent we wspomnianym młodzieńcu

³⁴ Tarnawski do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 2., Krystynopol, 2 VII 1766, k. 705.

³⁵ Brak podpisu, ale prawdopodobnie Jakub Regulski, komisarz do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Szymniki, 15 X 1766, k. 368.

³⁶ Zob. U. Kicińska, *Listy Kazimierza Młockiego, preceptora młodych Szczuków, jako przykład źródła do badań nad staropolskimi podrózkami edukacyjnymi*, w: *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołądz-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 327-344; *Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku*, red. A. Ročko, Warszawa 2014; D. Żołądz-Strzelczyk, „*Jak rządzić mają rodzice córki swe*”. *Poglądy na wychowanie kobiet w XVI-XVIII w.*, w: *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, red. W. Jamrożek, D. Żołądz-Strzelczyk, t. 1, Poznań 1998, s. 53-63; też, *Dzieje edukacji kobiet w Polsce przedrozbiorowej*, w: *Studia z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich*, red. D. Żołądz-Strzelczyk, W. Jamrożek, Poznań 2001, s. 13-124; też, *Instrukcje rodzicielskie jako źródło do badania dziejów wychowania XVI i XVII wieku*, w: *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, red. T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski, Kraków 2004, s. 161-170; też, *O preceptorach i innych towarzyszach podróży*, „*Studia Edukacyjne*”, 1996, nr 2, s. 77-89.

³⁷ Por. J. Kowalik, *Maria z Kątskich Potocka...*, s. 41.

³⁸ Dionizy Kuczkowski do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 2., Warszawa, [po 15] X 1765, k. 49-50.

i chwalił go, że nie tylko „pięknie [się – U.K.] uczy w Warszawie”, ale prognozował też, że „będzie profitował, gdyż wielką ma [ku nauce – U.K.] ochotę”³⁹.

W tym samym czasie kolejny z synów Marianny – Ignacy Franciszek, przebywał w Rzymie. Został tam wysłany po odbyciu nauki w pijarskim Collegium Nobilium w Warszawie, w którym znajdował się od 1761 r. Pod koniec kwietnia 1765 r. w towarzystwie agenta Stanisława Augusta (zm. 1798) – ks. Jana Brunatiego – wyruszył na studia do pijarskiego Collegium Nazarenum w Rzymie. Droga wiodła z Warszawy przez Kraków, Ołomuniec, Wiedeń, Wenecję, a wpływ na podjęcie tej decyzji miał zaprzyjaźniony z Potockimi Ignacy Krasicki (zm. 1801), biskup warmiński. W Rzymie młody Potocki przebywał w latach 1765-1768. Studiował tam nauki prawne, przygotowując się do stanu duchownego. Podczas swej zagranicznej podróży młodzieniec rezydował również przez jakiś czas we Francji i Niemczech⁴⁰.

W analizowanym tomie zachowało się kilka listów słanych przez Ignacego Franciszka do matki, w których oddany syn opisał zarówno przebieg egzaminu wstępnego do Collegium Nazarenum, gdzie po jego zdaniu 3 sierpnia 1765 r. został przyjęty na studia w klasie filozofii, a także skrupulatnie relacjonował jej postępy w nauce, a uzyskane wyniki przysyłał listownie także księdzu Kuczkowskiemu. W sierpniu tegoż roku Ignacy Franciszek informował Potocką, że wziął dwie lekcje rysunku oraz że uczy się łaciny i filozofii⁴¹. Wiadomo też, że kilka tygodni później, bo z początkiem października, młodzieniec przebywał na krótkich wakacjach w letniej posiadłości pijarów w Albano, gdyż donosił wówczas matce, że „na wakacje od miasta wyjechał”. Jednakże pomimo luźniejszego czasu i „rozkoszy”, jakich na „tym miejscu zażywał”, nie zapomniał „o książkach”, na które, jak zaznaczył, „półtóry godziny co dzień trawi, jakoż i o rysunku, do którego sposobności z łaski Boskiej dość ma”. Wspomniał też Potockiej, że zaraz po wakacjach rozpoczyna kurs filozofii „dwa lata na nią trawiać”, a po tym „prawo przy Retoryce, gdy już rozum będzie oświecony”. Odbycie tych kursów, jak podkreślił, było niezbędne, podczas „formowania się na duchownego”⁴². Młodzieniec uchodził za zdolnego ucznia, co potwierdzały też jego listy. W listopadzie 1766 r. zapewniał swą matkę, że właśnie odbywa kurs z logiki, która jest częścią kształcenia filozoficznego i która (jak zaznaczył) dla niego osobiście „bardzo łatwa do uczenia jest”⁴³. Pobyt Ignacego Franciszka w Rzymie przerwała nagle śmierć jego rodziców w 1768 r., a decyzję o jego powrocie (z dniem 30 sierpnia tegoż roku) wydała jego ciotka, a od tej chwili jego prawną opiekunką, czyli Katarzyna z Potockich Kossakowska (zm. 1803), kasztelanowa kamieńska⁴⁴. Ostatecznie młodzieniec powrócił do Polski w 1771 r.

Codziennosc Marianny kształtowała również troska o zdrowie najbliższych. Na podstawie analizowanej korespondencji wiadomo, że nie był to dla niej łaskawy czas, gdyż w wówczas bardzo poważnie chorował jej ukochany mąż. Eustachy Potocki, ze względu na swą rozległą działalność polityczną i społeczną, cieszył się wielkim szacunkiem, który

³⁹ Ten do teźże, AGAD, APP sygn. 318. 2., Warszawa, 21 XI 1765, k. 34-35.

⁴⁰ Por. Z. Janeczek, *Ignacy Potocki. Marszałek Wielki Litewski (1750-1809)*, Katowice 1992, s. 14-15; Z. Zielińska, *Potocki Roman Ignacy Franciszek (1750-1809)*, w: PSB, t. 28, s. 1.

⁴¹ Ignacy Potocki do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 2., Rzym, 18 VIII 1765, k. 311.

⁴² Ten do teźże, AGAD, APP sygn. 318. 2., Albano, 1 X 1765, k. 70-71.

⁴³ Ten do teźże, AGAD, APP sygn. 318. 2., Rzym, 16 XI 1765, k. 114-115.

⁴⁴ Por. Z. Anusik, *Podział latyfundiów...*, s. 16. Zob. też B. Krakowski, *Kossakowska Katarzyna z Potockich (1722-1803)*, w: PSB, t. 14, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968-1969, s. 255-260.

wyrażano również w listach kierowanych do jego żony, ubolewając jednocześnie nad jego losem. W ten sposób zachował się Antoni Ignacy Gibes⁴⁵, który, pisząc do Marianny w październiku 1765 r., prosił ją, by dopilnowała swego męża w walce o odzyskanie sprawności, co określił słowami: „pan generał cierpi te[n] ciężki oddech, na miłości Boskie niech się szanuje [bo ma – U.K.] jed[n]o zdrowie, nie trzeba z nim żartować. Serdecznie mi żal [...] JMci Dobrodzieja, bo go kocham”⁴⁶. Podobnie postąpił wspomniany już duchowny Kuczowski, który, odzywając się w tym czasie do Potockiej, przekonywał ją, że nie jest mu obojętny los Eustachego i że pamięta o nim w modlitwie, o czym zapewniał ją słowami: „donoszę [...] Pani Dobrodziejce. Ile razy zaś przed słuchaniem mszy lub pacierzami rekomenduję, ażeby się za zdrowie [...] Dobrodzieja modlili, tyle razy łzy w oczach wszystkim staną, owszem tyle razy do smutku, żalu i formalnego płaczu przychodzi. Prosimy za tym jako najgoręcej Boga, ażeby nas najmilszą o zupełnym zdrowiu [...] Jegomości Dobrodzieja nowina jako najgoręcej uszczęśliwić raczyła”⁴⁷.

W tym czasie Potocki zmagał się z bliżej nieokreśloną chorobą płuc, a wynajęty do pomocy medyk – Józef Hirnes, stwierdził u Eustachego początki puchliny. Magnat cierpiał ponadto na kaszel i duszności, co również bardzo niepokoiło związane go z ich dworem komisarza Jakuba Regulskiego, a prywatnie przyjaciela Eustachego jeszcze z czasów młodości⁴⁸. Plenipotent ten radził więc Mariannie, by ta skonsultowała się z medykami, którzy z jednej strony „prędzej trafią na sęk tej choroby”, ale także, jest szansa, że rozmowy z nimi podniosą Eustachego na duchu, gdyż – jak zaznaczył – będzie on „miał rozrywkę z nawiedzającymi, i byłby uspokojony będąc między doktorami”⁴⁹.

Potoccy mieli to szczęście, że mogli korzystać z pomocy profesjonalnych medyków⁵⁰. Wśród nich znajdował się A. Czerpiński, który w jednym z listów postawił diagnozę, pisząc, iż według niego „ciężkość odetchnienia zda mi się, iż pochodzi z zamulenia i gęstości humorów, dlatego ordynowałem pigułki rozsolwujące i zioła. Pigułki zażywać codzienne rano pięć i na noc pięć i popić ziele. Ziele zaś zażywać tak jak herbaty, zażywwszy pigułki, popić filiżankę albo dwie ziół. Dietę obserwować, raczej wieczery nie jadać. Zimna rannego i wieczornego się chronić trzeba, jako też i wszelkich alternacyów”⁵¹. Opiekę nad Eustachym sprawował też wspomniany już doktor Józef Hirnes, który ze względu na swą fachowość miał wielkie poważanie w środowisku. O jego przybycie na dwór Potockich zabiegał w tym czasie Regulski, który twierdził, że „Pana tylko po Bogu – Hirnes uleczy”⁵². Pomimo iż Marianna wierzyła w zdolności medyka, to ten w kręgu jej dworu wzbudzał niemałe kon-

⁴⁵ Antoni Ignacy Gibes – rezydował w Warszawie. Był „komisarzem najwyższej poczty JKCi Generałowej Koronnej”. Z Potockimi utrzymywał stosunki przynajmniej od 1751 r. Redagował dla nich rękopiśmienne gazety, por. K. Gombin, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, s. 164.

⁴⁶ Gibes do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 2., Warszawa, 6 X 1765, k. 295.

⁴⁷ Dionizy Kuczowski do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 2., Warszawa, 22 X 1765, k. 337.

⁴⁸ Por. K. Gombin, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, s. 35, J. Kowalik, *Maria z Kątskich Potocka...*, s. 42.

⁴⁹ Jakub Regulski do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 2., Kurów, 22 IX 1766, k. 597-599.

⁵⁰ Na temat służby medycznej na szlacheckich dworach zob. J.S. Nowak, *Lekarze i służba medyczna na dworze Elżbiety i Adama Steniawskich (1669-1729)*, w: *Działalność Elżbiety Sieniawskiej. Polityka – gospodarka – kultura*, red. B. Popiołek, Warszawa 2020, s. 307-326.

⁵¹ A. Czerpiński do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 2., Warszawa, 20 X 1765, k. 409.

⁵² Jakub Regulski do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Dzierzkowice, 7 III 1766, k. 429.

trowersje. Dla przykładu w jego kompetencje nie wierzył Krystian Gotfryd Deybel, choć, dostrzegając pogarszające się zdrowie Potockiego, akceptował jego decyzje. Zdecydowanie natomiast odradzał Mariannie zatrudnienie Pana Marselli [Marsellego], gdyż, jak podkreślił, nie zdaje się jemu być on doktorem doskonałym, gdyż „prowadzenie życia swego od niewielkiego rozumu pokazuje, bo z dziwką jeździ i z dziwką tu w Warszawie się bawi, co najpokorniej upraszam JW. Pani, abyś to *sub secreto* JW. Pana trzymała, bo widząc cnotliwe życie Pani, którą każdemu przykładem błogosławieństwa boskiego być powinni, wiem że się takowe komornicy nie bardzo podobać będą. Upraszam powtórnie JW. Panu o tym nic nie mówić, żeby się JW. Pan za moje doniesienia szczerze nie rozgniewał”⁵³.

Z listów wiadomo też, że Potocki nie chciał przyjmować leków⁵⁴, co świadczy o tym, że nie w pełni słuchał się swych lekarzy. Szukano więc dla niego alternatywnych rozwiązań. Zwolennikiem leczenia naturalnego był przytaczany już Deybel, który w jednym z listów zasygnalizował Mariannie, że pomoc w tej chorobie może mu przynieść odpowiednia dieta złożona głównie z gotowanych warzyw i owoców, wśród których będą dominować sliwki, jabłka, marchew, a także moczenie nóg w wodzie z otrębami⁵⁵. Podobnie walory w naturalnej medycynie dostrzegał komisarz Regulski, który zapewniał Potocką, że specjalnie dla swego dobrodzieja zalecił konserwować kapustę i buraki, gdyż dzięki nim „słabość zdaje się lżejsza”⁵⁶. Zły stan zdrowia Potockiego utrzymywał się jeszcze na pewno przez kolejny rok, gdyż dopiero po koniec 1766 r. szczęśliwy Regulski pisał do Marianny, iż „jak się mocno przeszło o słabym [...] Dobrodzieja zdrowiu przerażały wiadomości, tak terazniejsze niezmiernie rozweselają, że z Łaski Boga Najwyższego [...] polepszenie odbiera [...] Dobrodziej”⁵⁷.

Sporą część publicznej działalności Potockiej, będącej elementem jej codziennych obowiązków, zajmował także patronat religijny⁵⁸. Marianna poprzez wspieranie ubogich sierot, służących Bogu, czyli zakonników i kleru świeckiego, budowała wizerunek łaskawej pani i wrażliwej opiekunki. Ponadto posiadana przez nią funkcja kolatorki podnosiła jej prestiż i dawała jej możliwość kształtowania lokalnej polityki, co widoczne było w praktyce osadzania na stanowiskach kościelnych własnych kandydatów⁵⁹.

Ze wspólnej inicjatywy małżonków Potockich wzniesiono wspaniały kościół w Syrnikach, który zaprojektował Jakub Fontana i pełnił on funkcję świątyni pałacowej⁶⁰. Dzięki analizowanym materiałom źródłowym wiadomo też, że w 1765 r. przeprowadzono prace remontowe w radzyńskim kościele, za nadzór których odpowiedzialna była Marianna⁶¹.

⁵³ Krystian Gotfryd Deybel do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Warszawa, 13 III 1766, k. 456.

⁵⁴ Jakub Regulski do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Dzierzkowice, 7 III 1766, k. 429.

⁵⁵ Krystian Gotfryd Deybel do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Warszawa, 27 I 1766, k. 339-341.

⁵⁶ Jakub Regulski do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Dzierzkow[ice], 21 III 1766, k. 370-371.

⁵⁷ Ten do teże, AGAD, APP sygn. 318. 2., Lublin, 8 XI 1766, k. 501.

⁵⁸ B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci...*, s. 59.

⁵⁹ Tamże, s. 66.

⁶⁰ Szerzej na ten temat K. Gombin, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, s. 117-136; tenże, *Eustachy Potocki i Ludwik Markiewicz – rola kolatora i proboszcza przy budowie kościoła pałacowego p.w. św. Marii Magdaleny w Syrnikach*, w: *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce 22-24 maja 2002*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003, s. 249-262.

⁶¹ Szerzej pisze o tym K. Gombin, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, s. 111-115.

Patronat religijny Potockiej polegał też na bezpośrednim wspieraniu duchownych zakonnych i świeckich, na których fatalną kondycję materialną wpływała głównie sytuacja polityczna i gospodarcza tamtego okresu⁶². Dla przykładu jesienią 1765 r. list do generałowej skierowała Marianna Jezerska, przeorysza lubelskich karmelitanek bosych, która zapewniła swoją dobrodziejkę, że wraz ze swym zgromadzeniem ma „pamięć [przed] święt[ym] Majestatem Boskiem za zdrowie [Dobrodziejki – U.K.] i uszczęśliwione sukcesą” prosić, zabiegając jednocześnie u niej o wsparcie materialne. Przełożona utyskiwała bowiem, że wprawdzie jej zakon ma ulokowane pewne kwoty pieniężne, jednakże spływają one sukcesywnie, a rachunki należy płacić na bieżąco. Stąd, jak podkreślała, „Ichmoście kredytorowie nie mając na to względu, że my z prowizji żyjemy, o które się dopraszam, żeby zbożem, albo leguminą oddawali niektórzy odsyłają mnie do czasu sposobniejszego, którego się czasem prosząc lat kilka, doczekać trudno”. Stąd, jak zaznaczyła dalej, „żebrzę respektu [...] Dobrodziejki o jaki korzec zboża na chleb, albo leguminy jakiej”⁶³.

Warto podkreślić, że w okresie, kiedy Potocki zmagał się z ciężką chorobą, wsparcie ze strony duchownych miało dla całej rodziny ogromne znaczenie. Stąd o pamiętaniu w modlitwach i odprawianiu mszy za zdrowie obojga patronów zapewniał Mariannę – ks. Wójcicki, opiekun jednej z cerkwi, znajdujących się w dobrach generalstwa. W swym liście zapewniał dobrodziejkę, że „przez reliquie św. Wincentego męczennika posyłam [...] Dobrodziejowi z życzeniem zupełnego zdrowia Panu: o które Boga prosić przez łaski tego św. Patrona i św. Anny tutejszej łaskawej, nie zapomnę i parafianom zalecać będę”⁶⁴. Zdaje się, że modlitwy niesione szczególnie do św. Wincentego zostały wreszcie wysłuchane, gdyż jesienią 1766 r. rozradowany Fr[anciszek] Mysłowski pisał do Marianny „niech będzie Bogu chwała, że JW. Pan, kiedy nie pomocą Doktorów, to cudem św. Wincentego przychodzi do zdrowia, zaczym i my tu na wsparcie doskonalszego polepszenia zaczęliśmy nabożeństwo do tego Świętego, prosząc miłosierdzia Boskiego, żeby zupełne JW. Panu dał zdrowie i w jak najdłuższe utwierdził wiek”⁶⁵. O modlitwie do wspomnianego świętego zapewniał Mariannę również Jakub Regulski, który pisał jej jesienią 1766 r., że „nabożeństwo zalecę i będziemy beczyc [!] krzyzczyć, że aż św. Wincentego uszy zabolą, żeby JW. Pan koniecznie był zdrów, ale i św. Antoni tutejszy także cokolwiek od nas usłysz. Bardzo tak dobrze dzieje się, bo [nie – U.K.] tylko w Bogu, ale i w świętych wszystka nadzieja”⁶⁶.

Potocką interesowały także sprawy polityczne, szczególnie zaś kwestie konfliktów zbrojnych, które mogły mieć bezpośrednie przełożenie na sytuację gospodarczą i społeczną jej majątków. Prócz śledzenia gazet, a także zapoznawania się z listami, które opisywały bieżące sprawy, generałowa uczestniczyła w trybunałach i sejmikach, które dawały jej zarówno sporo dobrych i złych emocji, jak i możliwość spotkania swych krewniaków i przyjaciół⁶⁷. Dionizy Kuczkowski donosił Potockiej, że z końcem października 1766 r. do Warszawy z audiencją przybył poseł moskiewski. Na tę okoliczność zorganizowana została parada na Krakowskim

⁶² K. Stojek-Sawicka, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 100.

⁶³ Marianna Jezerska, przeorysza karmelitanek bosych do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 2., Lublin, 22 X 1765, k. 371.

⁶⁴ Ks. Wójcicki do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., b.m. [18?] IV 1766, k. 66.

⁶⁵ Fr[anciszek] Mysłowski do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Zwiniacz, 15 XI 1766, k. 517.

⁶⁶ Jakub Regulski do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Syrniki, 29 X 1766, k. 440.

⁶⁷ Z. Janeczek, *Korespondencja Marianny z Kątskich Potockiej z komendantem...*, s. 443.

Przedmieściu, gdzie od tamtejszych bernardynów karet „szło przed nim czterdzieści, po tych dworzanów sto, po dworzanach szły trzy karety królewskie, a w czwartej królewskiej tak siedział z JW. Panem wojewodą belskim⁶⁸ i kasztelanem poznańskim⁶⁹ – tenże poseł”⁷⁰.

Zdarzało się, że i w dobrach Potockich stawały obce wojska, doprowadzając je do nadmiernych zniszczeń. Taka sytuacja miała miejsce pod koniec 1766 r., kiedy to nieznany z imienia Baczyński donosił swej dobrodziejce, że w jej dobrach „stanęli Moskale, którzy kazali wielkie prowianty szafować”. Wspomniany oficjalista miał obawy, że jeśli napastnicy nie otrzymają tego, czego oczekują, „stać będą do Bożego Narodzenia”⁷¹. Zagrożenie niesły w tym czasie również wojska pruskie, o których wspominał zaś J. Masłowski, pisząc do Potockiej, że przetaczają się przez tereny Rzeczypospolitej i słysząc, że są już Wielkopolsce⁷².

Dla Marianny ciekawe były również doniesienia z innych krajów, o czym czerpała informacje z gazet oraz otrzymywanych listów. W sierpniu 1766 r. przebywający w Rzymie syn Ignacy Franciszek donosił swej matce, że w mieście tym doszło do załamania finansowego, co przejawiało się problemami z aprowizacją chleba. Młody Potocki pisał, iż „mało w Rzymie chleba i mocno bułki w mieście zmniejszono. O co lud tutejszy bardzo zawzięty na ministrów zostaje. Wiele satyr, wiele przekleństw i zbytków wyrabiają”⁷³.

Zakończenie

Podsumowując stwierdzić należy, że Marianna z Kątskich Potocka, pomimo iż uznawana jest za prekursorkę polskiego oświecenia, bibliofilkę, mecenaszkę sztuki, a także dziedziczkę ogromnej fortuny będącej podstawą potęgi ekonomicznej rodu Potockich, do tej pory nie była szerzej opisana w literaturze. Podobnie nie pochyłono się dokładniej nad jej codzienną aktywnością, która zachowała się w rozlicznych źródłach stanowiących bezpośrednią spuściznę zarówno po niej, jak i po jej krewnych i potomkach. Codzienne sprawy toczące się wokół dworu Potockiej znakomicie obrazuje zbiór korespondencji analizowany na potrzeby niniejszych rozważań, a obejmujący krótki odcinek czasu (lata 1765-1766). Wskazuje on bowiem na to, że dzień upływał Mariannie na załatwianiu wielu istotnych spraw związanych z administrowaniem i utrzymaniem swego dworu, wychowaniem dzieci, dbaniem o zdrowie najbliższych, wspieraniem duchownych czy też śledzeniem sytuacji politycznej zarówno w Polsce, jak i zagranicą, która bezpośrednio przekładała się na kondycję materialną jej majątków. Prezentowane wnioski stanowią więc jedynie wycinek codziennej aktywności generałowej i z pewnością powinny być rozszerzane, by Potocka na wzór innych dam tego okresu na stałe zapisała się jako prekursorka i animatorka ówczesnego życia kulturalnego, społecznego oraz ekonomicznego.

⁶⁸ Chodzi zapewne o Ignacego Aleksandra Cetnera (zm. 1787), który pełnił funkcję wojewody belskiego od 1763 r.

⁶⁹ Chodzi zapewne o Józefa Klemensa Mielżyńskiego (zm. 1792), który pełnił funkcję kasztelana poznańskiego od 1764 r.

⁷⁰ Dionizy Kuczkowski do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Warszawa, 6 XI 1766, k. 66.

⁷¹ Baczyński do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., b. m., 11 XI 1766, k. 104-106.

⁷² J. Masłowski do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Zwiniacz, 22 XI 1766, k. 156.

⁷³ Ignacy Potocki do Marianny z Kątskich Potockiej, AGAD, APP sygn. 318. 1., Rzym, 2 VII 1766, k. 94.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Akt Dawnych w Warszawie:
Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 318, t. 1 i 2.

Opracowania

- Anusik Z., *Podział latyfundiów Eustachego i Marianny z Kątskich Potockich w 1771 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 18/2018, nr 1, s. 5-24.
- Anusik Z., *Potocki Jerzy Michał (1753-1801)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1984-1985, s. s. 44-47.
- Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.
- Barczyk A., *Rezydencje rodu Mniszchów w czasach saskich. Historia i założenia ideowe architektury*, Lódź 2021.
- Court, nobles and festivals. Studies on the Early Modern visual culture*, red. O.J. Rojewski, M. Soboczyńska-Szczepańska, Katowice 2019.
- Duchoňová D., *Palatín Mikuláš Esterházy. Dvorská spoločnosť a aristokratická každodennosť*, Bratislava 2017.
- Dwór kobiety w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków 2021.
- Gombin K., *Eustachy Potocki i Ludwik Markiewicz – rola kolatora i proboszcza przy budowie kościoła pałacowego p.w. św. Marii Magdaleny w Syrnikach*, w: *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce 22-24 maja 2002*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003, s. 249-262.
- Gobin K., *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, Lublin 2009
- Gombin K., *Krzystian Gotfryd Deybel – architekt i adiutant Eustachego Potockiego*, w: *Studia nas sztuką renesansu i baroku*, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, t. 5, Lublin 2004, s. 385-391.
- Gombin K., *Pałac Eustachego Potockiego w Radzynie Podlaskim jako wyznacznik społecznej pozycji magnata*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 6/2008, s. 55-66,
- Grochulska B., *Potocki Stanisław Kostka (1755-1821)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1984-1985, s. 158-170.
- Grosfeld B., *Potocki Eustachy (1719-1768)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1983, s. 804-807.
- Hill, B. *Servants. English domestics in the eighteenth century*, Oxford 1996.
- Jakuboszczak A., *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718-1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008.
- Janeček Z., *Ignacy Potocki. Marszałek Wielki Litewski (1750-1809)*, Katowice 1992.
- Janeček Z., *Korespondencja Marianny z Kątskich Potockiej z komendantem twierdzy ukraińskiej generałem Joachime Potockim, z lat 1756-1769*, w: *Ród Potockich w odległości historii (XVII-XX w.). Wydanie II poprawione i uzupełnione*, red. Z. Janeček, Katowice 2010, s. 403-452.
- Kaleta R., *Wzmianki o życiu teatralnym Warszawy w korespondencji Marianny z Kątskich Potockiej (1765-1766)*, „Pamiętnik Teatralny”, 15/1966, z. 1-4, s. 146-166.
- Karkucińska A., *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676-1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000.
- Kicińska U., *Listy Kazimierza Młockiego, preceptora młodych Szuków, jako przykład źródła do badań nad staropolskimi podróżami edukacyjnymi*, w: *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołądz-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 327-344.

- Koskiewiczowa T., *Wstęp*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Koskiewiczowa, A. Ročko, Warszawa 2005, s. 5-8.
- Kowalik J., *Maria z Kątskich Potocka (ok. 1720-1768): przyczynek do życia kulturalnego w Radzynie w II połowie XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 2001, nr 1, s. 35-46.
- Kowalik-Bylicka J., *Ignacy Potocki 1750-1809*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 1/2018, nr 16, s. 278-283.
- Kowecka E., *W salonie i w kuchni. Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX wieku*, Warszawa 1984.
- Krakowski B., *Kossakowska Katarzyna z Potockich (1722-1803)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 14, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968-1969, s. 255-260.
- Kulesza-Woronicka I., *Dwór Izabeli z Poniatowskich Branickiej 1771-1808*, w: *Izabela z Poniatowskich Branicka. Życie i działalność publiczna*, red. C. Kukło, Białystok 2014, s. 87-116.
- Kulesza-Woroniecka I., *Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku*, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008, s. 329-340.
- Kulesza-Woroniecka I., *Współpracownicy Izabeli Branickiej w latach 1771-1808*, „Studia Podlaskie”, 20/2012, s. 155-174.
- Kuras K., *Dwór królowej Marii Leszczyńskiej. Ludzie, pieniądze, wpływy*, Kraków 2018.
- Lengyelová T., *Život na šľachtickom dvore. Odev, strava, domácnosť, hygiena a voľný čas*, Bratislava 2016.
- Markuszewska A., *Festa i muzyka na dworze Marii Kazimiery Sobieskiej w Rzymie (1699-1714)*, Warszawa 2012.
- Morcinek R., *Deybel de Hammerau Krystian Gotfryd (1725-1798)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 135-136.
- Nowak J.S., *Lekarze i służba medyczna na dworze Elżbiety i Adama Sieniawskich (1669-1729)*, w: *Działalność Elżbiety Sieniawskiej. Polityka – gospodarka – kultura*, red. B. Popiołek, Warszawa 2020, s. 305-326.
- Penkała-Jastrzębska A., *Służba na kobiecym dworze magnackim. Przyczynek do analizy zagadnienia w świetle rejestrów dworskich Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej*, w: *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków 2021, s. 155-176.
- Persson F., *Women at the Early Modern Swedish Court. Power, Risk, and Opportunity*, Amsterdam 2021.
- Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku*, red. A. Ročko, Warszawa 2014.
- Popiołek B., *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Warszawa 2020.
- Popiołek B., *Dwór Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej, jako przykład organizacji szlacheckiego dworu kobiecego XVIII w.*, w: *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków 2021, s. 125-154.
- Pośpiech A., Tygielski W., *Społeczna rola dworu magnackiego w XVII-XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 69/1978, z. 2, s. 215-234.
- Roszak S., *Dwór warszawski a dwory prowincji: między konfrontacją a potrzebą adaptacji*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Koskiewiczowa, A. Ročko, Warszawa 2005, s. 9-18.
- Rudnicka J., *Maria z Kątskich Potocka, jako tłumaczka Moliera*, w: *Między Barokiem a Oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 285-296.
- Ryba J., *Dwory przyjmują gości (O kulturotwórczej funkcji królewskich odwiedzin)*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Koskiewiczowa, A. Ročko, Warszawa 2005, s. 57-68.

- Sawicka-Jurek J., „*Pod wdzięcznym onej rozkazem*” – o kulturotwórczej roli dworu Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Koskiewiczowa, A. Roćko, Warszawa 2005, s. 263-273.
- Słaby A., *Rządzicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014.
- Stasiewicz K., *Aktywność kulturowa dworu księżnej Barbary z Duninów Sanguszkowej*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Koskiewiczowa, A. Roćko, Warszawa 2005, s. 159-171.
- Stojek-Sawicka K., *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, Toruń 2011.
- Targosz K., *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa 1997.
- Targosz K., *Uczony dwór Ludwika Marii Gonzagi (1646-1667). Z dziejów polsko-francuskich stosunków naukowych*, Wrocław 1975.
- Ujma M., *Archiwa prywatne rodzin szlacheckich z pogranicza Podlasia, Litwy i Lubelszczyzny w XVII-XIX w. (w świetle zbioru Zygmunta Glogera w Archiwum Państwowym na Wawelu)*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej*”, 16/2016, s. 9-20.
- Zielińska Z., *Potocki Jan Nepomucen Eryk (1760-1815)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984-1985, s. 42-43.
- Zielińska Z., *Potocki Roman Ignacy Franciszek (1750-1809)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984-1985, s. 1-17.
- Żołądź-Strzelczyk D., „*Jak rządzić mają rodzice córki swe*”. *Poglądy na wychowanie kobiet w XVI-XVIII w.*, w: *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, red. W. Jamrozek, D. Żołądź-Strzelczyk, t. 1, Poznań 1998, s. 53-63.
- Żołądź-Strzelczyk D., *Dzieje edukacji kobiet w Polsce przedrozbiorowej*, w: *Studia z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich*, red. D. Żołądź-Strzelczyk, W. Jamrozek, Poznań 2001, s. 13-124.
- Żołądź-Strzelczyk D., *Instrukcje rodzicielskie jako źródło do badania dziejów wychowania XVI i XVII wieku*, w: *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, red. T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski, Kraków 2004, s. 161-170.
- Żołądź-Strzelczyk D., *O preceptorach i innych towarzyszach podróży*, „*Studia Edukacyjne*”, 1996, nr 2, s. 77-89.